

BİÇİM-SÖZ DİZİMSEL İSTEM: TÜRKÇEDE DURUM BİÇİM BİRİMLERİ VE ANLAMSAL İSTEME ETKİLERİ

Neslihan KARACAN*

Öz

Bir cümlede sözcükler çeşitli hiyerarşik durumlara göre bağımsallık ilişkisi içerisindedir ve bu hiyerarşik ilişkileri çözümlenmeye çalışan dil bilgisi kuramı bağımsal dil bilgisi olarak anılır. Bağımsal dil bilgisi kuramında, bağımsallık ilişkisi içinde bulunan her tür sözcüğün yönetim kapasitesini ifade eden teori ise istem (valency) terimi ile karşılanmaktadır. İlk kez Tesnière tarafından fiil temelli olarak açıklanan bu teorinin, bugün artık öbek yapı içerisinde yönetici pozisyonunda yer alan edat, ad, sıfat gibi diğer sözcük türlerinin de istem değerlerinin olduğunun ortaya konulmasıyla, araştırma sahası genişlemiştir. Cümle ya da öbek yapı içerisinde bu bağımsallık ilişkilerinin işaretçileri dillere göre farklılıklar göstermektedir. Kimi dillerde sözcük düzeyinde işaretçiler bu görevi üstlenirken kimi dillerde de biçim birimler düzeyinde kendini gösterebilir. Türkçede bu işaretleyiciler dilin yapısı gereği biçim birimleri ile işaretlenmektedir. Söz dizimsel istemin bir yansıması olan bu yapılar biçim-söz dizimsel istem adı altında incelenmektedir. Türkçede biçim-söz dizimsel işaretleyicileri olan durum ekleri ve anlam isteme katkıları çalışmanın temeli olmuştur. Türkçede araştırmacılar farklı sayılarda durum işaretleyicileri öne sürmektedirler ancak temelde hemfikir olunan beş durum işaretleyicisi (yalın, belirtme, bulunma, yönelme, ayrılma) araştırmanın içeriğini oluşturmuştur. Bu durum işaretleyicilerin anlamsal isteme katkıları ve istem çerçeveleri içerisinde yükledikleri anlamsal roller durum işaretçilerinin türüne göre incelenmiştir. Durum işaretçilerin anlamsal isteme etkileri fiillerin ve edatların tamlayıcıları olan adlar üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bağımsal dil bilgisi, İstem, Söz dizimi, Biçim-söz dizim, Durum.

Morpho-Syntax Valency: Case in Turkish And Its Effects on Semantic Valency

Abstract

In a sentence, words are in dependency relations according to various hierarchical situations, and the grammar theory that tries to analyze these hierarchical relations is called dependency grammar. In the dependency grammar, the theory that expresses the management capacity of all kinds of words in a dependency relationship is met with the term valency. This theory, which was first explained by Tesnière as verb-based, has expanded its research field by revealing that other word types such as postpositions, nouns, adjectives, which are now in the governor position in the phrase structure, also have valency structure. The markers of these dependency relations within the sentence or phrase structure differ according to the languages. In some languages, markers at the word level undertake this task, while in some languages, it can manifest itself at the level of morphemes. In Turkish, these markers are marked with morphemes due to the structure of the language. These structures, which are a reflection of syntactic valency, are examined under the name of morpho-syntactic valency. Case suffixes, which are morpho-syntactic markers in Turkish, and their contribution to meaning have been the basis of the study. In Turkish, researchers suggest different numbers of case markers, but the five case markers (nominative, accusative, locative, dative, ablative) with which they are basically agreed formed the content of the research. This case markers' contributions to the semantic valency and the semantic roles they assume within the valency frameworks are examined according to the type of case markers. The semantic valency effects of case markers were evaluated through nouns that are complement to verbs and postpositions.

Keywords: Dependency grammar, Valency, Syntax, Morpho-syntaxvalency, Case.

* Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, TÖMER, karacan57@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1784-1132>

1. Giriş

Bağımsal dil bilgisi (Alm. *dependenz grammatik*, *abhângigkeits grammatiky* Fr. *grammaire de dependances*, İng. *dependency grammar*) cümlenin çözümlenmesinde, çekimli fiilden yola çıkarak fiillerden kurulu soyut cümle yapılarını belirlemeyi amaçlayan dil bilimi akımıdır (Vardar, 2007). Daha açık bir tanımla; bir cümlede sözcükler çeşitli hiyerarşik durumlara göre bağımsallık ilişkisi içerisindedir ve bu hiyerarşik ilişkileri çözümlenmeye çalışan dil bilgisi kuramı bağımsal dil bilgisi olarak anılır. Cümlede hiyerarşik ilişkinin en tepesinde yüklem yer alır. Bu yüklem işlevindeki sözcük çoğunlukla fiillerdir ve yüklem, bağımsallık ilişkisi içinde başka bir sözcüğün yönetimi altında değildir (Karacan, 2021). Eğer bir sözcük hiçbir sözcüğe bağlı değilse bu sözcüğe cümlenin kökü (root) denir (Debusmann, 2000). Fiillerin cümlede kök sözcük olması dolayısıyla da Türkçe dil bilgisi çalışmalarında fiillerin tamlayıcıları ile olan ilişkileri araştırmacılar tarafından sıklıkla incelenmiştir.

İstem (valency) bağımsal dil bilgisi kuramında, bağımsallık ilişkisi içinde bulunan her tür sözcüğün yönetim kapasitesini ifade eden bir teoridir. Söz dizimsel birliktelik olan cümlede fiil, cümleyi meydana getiren ve hiyerarşik açıdan en üst düzeyde bulunan sözcük türüdür. Valency ya da valence terimi, 1959'da Tesnière tarafından fiil temelli olarak açıklanmışsa da bugün artık öbek yapı içerisinde yönetici pozisyonunda yer alan edat, ad, sıfat gibi diğer sözcük türlerinde istem değerlerinin olduğu bilinmektedir. Bir sözcüğün istem çerçevesi dillerin yapılarına göre söz dizimsel görünümde farklı işaretlenebilir. Bazı dillerde bağımsallık ilişkileri sadece biçim birimlerle işaretlenirken bazı dillerde sözcük düzeyinde gösterilebilir. Serbest sözcük düzenine sahip biçim bilgisel olarak zengin dillerin çoğu durum sistemlerini, nominal öğelerin dil bilgisel işlevini işaretlemek ve özellikle de bir fiilin temel tamlayıcılarının işlevlerini belirlemek için kullanır (Seeker & Kuhn, 2013). Türkçe de yapısı gereği sözcükler arasındaki bağımsallık ilişkilerini durum işaretleyicileri aracılığıyla ortaya koyan bir dildir.

1(a) Zeynep eve geldi.

*1(b) Zeynep ev geldi.

*1(c) Zeynep'i ev geldi.

1(a)'da *gel-* fiili "ulaşmak, varmak" anlam çerçevesinde eden (Zeynep) + hedef (ev) anlamsal rollerinde (Türkçede fiillerin yükledikleri anlamsal roller için bkz. Doğan 2011) iki ayrı tamlayıcı ister. Ancak *gel-* fiilinin anlamsal gerçekleşmesi için asgari düzeyde gerekli olan bu tamlayıcıların cümlede -sadece- var olmaları yeterli değildir. Türkçede, fiil ile bağımsallık ilişkisi kuran ve anlamsal rolleri belirli bu tamlayıcıların biçim bilgisel olarak durum işaretleyicilerini de barındırması gerekir. Aksi durumda 1(b) ve 1(c)'de belirtilen yapılar ortaya çıkacaktır. Bu da bağımsallık ilişkisinin yanlış işaretlenmesine dolayısıyla cümlenin söz dizimsel ve anlamsal olarak doğru bir yapıda ortaya çıkamamasına neden olur.

Bu sebeplerle Türkçede durum işaretleyicileri, söz dizimindeki etkileriyle hem biçim bilgisel olarak hem de işlevsel olarak önem teşkil etmektedir. Tüm bu sebeplerle öncelikle, Türkçede durum kavramının ne olduğuna kısaca bakmakta fayda vardır.

1. Türkçede Durum

Durum (*case*) teriminden dil bilgisel bir kategori olarak ilk kez Aristo'nun *Poetika*'sında Eski Yunancayı konu alan bir bölümde bahsedilmiştir. Bu kavram için İngilizcede *case*, Almanca *kasus*, Fransızca *cas* terimi kullanılır. Osmanlı Dönemindeki dil bilgisi çalışmalarında ise bu kavramı ifade etmek için *ahval-i isim* tabiri kullanılmıştır. Günümüzdeki Türkçe dil bilgisi çalışmalarında ise en çok hâl ve durum terimleri kullanılmaktadır (Aydın Özkan, 2018).

Durum, cümlelerin düzeni içinde adların (ve kimi dillerde ad soylu öteki öğelerin) yüklendiği görevi belirleyen, cümlede adın söz dizimi açısından rolünü ve öteki öğelerle ilişkisini gösteren aynı zamanda anlam açısından ona belli bir özellik yükleyen kavramdır (Aksan, 2000).

Adlar cümle içinde bağımsız değildir. Cümlelerin ad, edat, fiil gibi öteki öğeleri ile sürekli bir bağlantı içindedirler. Adlar cümlelerin örgüsünü oluşturan bu bağlantıyı kurabilmek için ilişkinin türüne göre çeşitli durumlara girerler. Adların girdikleri bu hâllere ad durumları denir (Korkmaz, 2014).

Türkçede durum kategorisi dil bilgisi çalışmalarının tartışmalı konularından biridir. Türk Gramerinin Sorunları toplantılarında da tartışmaya açılan durum hakkında, özellikle terim karmaşası, terimin kapsamı ve durumların sayısı konusundaki fikir ayrılıklarına değinilmiştir (Bkz. Buran, 2011; Kahraman, 2011). Türkçede araştırmacılar tarafından farklı terimlerle ve farklı sayılarda durumdan bahsedilmektedir. Terim karmaşasının anlaşılması açısından, durum işaretleyicilerinin Türkçede tercih edilen farklı adlandırmalarını aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

Tablo 1. Durum Kavramı İçin Kullanılan Terimler

Durum	Kullanılan Terimler
Yalın durum	Yalın, belirsiz, asıl, adlamlık, adlamalık, salt, doğru, dolaysız, kim hali, gövde hali, asli, nominatif.
İlgi durumu	Tamlama, -(n)Xn hali, tamlayan, bağlamlık, iyelik, türlü tüşüm, hatılma hali, kimin hali, genitif.
Belirtme durumu	Yükleme, -X hali, -i hali, belirtimlik, etkilenme, yapma, geçiş, kimi hali, akuzatif.
Yönelme durumu	Yönelme, A hali, -e hali Yaklaşma, verme, verimlik, yakınlık, istikamet, girme, kime hali, datif.
Bulunma durumu	Bulunma, -DA hali, -de hali, kalma, yerlik, orunlamlık, orunlamalık, düşüm, kimde hali, lokatif.
Ayrılma durumu	Ayrılma, çıkma, -DAn hali, -den hali, uzaklaşma, kopmalık, kopumluk, düşüm, kimden hali, ablatif.
Araç durumu	Araç, vasıta, -(i)le hali, ile hali, bağlama, aygıtlık, araçlık, ile, aletlik, bilelik, birlikte, kimle hali.

Kaynak: Aydın Özkan, 2018, s. 38

Türkçenin belli başlı dil bilgisi kaynakları incelendiğinde terim sorunu dışında ad durumlarının sayısı hakkında da farklı görüşlerin olduğu açıkça görülür: Ergin (1999) nominatif hâli (yalın hâl), genitif hâli (ilgi hâli), akkuzatif hâli (yapma hâli), datif hâli (yaklaşma hâli), lokatif hâli (bulunma hâli), ablatif hâli (uzaklaşma hâli), instrumental hâli (vasıta hâli), ekvatif hâli (eşitlik hâli), direktif hâli (yön gösterme hâli) olmak üzere dokuz; Banguoğlu (2015) iç çekim ekleri kim, kimi, kime, kimde, kimden, kimin hali ve dış çekim ekleri kimce, kimle, kimli, kimsiz olmak üzere toplam on; Gencan (1979) yalın durum, -i durumu, -e durumu, -de durumu ve -den durumu olarak adlandırdığı beş; Aksan yalın, belirtme, yönelme, kalma, çıkma, tamlayan olmak üzere öncelikle altı durumdan söz eder ve Türkçenin eski evrelerine gidildikçe başka durumlarla karşılaştığını ifade ederek bunlara eşitlik ve araçlı durumlarını ekleyerek bu sayıyı sekize kadar çıkarır. Korkmaz, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğünde (2019) Türkçede adların yalın, yükleme, bulunma, yönelme, çıkma ve vasıta durumlarına girdiğini ifade ederek 6 durumdan bahsederken Türkiye Türkçesi Grameri- Şekil Bilgisi (2014) eserinde yalın, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik olmak üzere sekiz durumdan; Buran (2011) yalın, tamlama, belirtme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik, yön gösterme olarak dokuz; Deny (2012) yalın, ilgi, yönelme, ayrılma, bulunma, eşitlik durumlarıyla birlikte altı ve Demir ve Yılmaz (2012) yalın, ilgi, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma adlarıyla altı durumdan bahseder. Karaağaç (2017)'de yalın, ilgi, yapma, yaklaşma, bulunma, uzaklaşma, vasıta, eşitlik, yön, sebep, karşılaştırma, benzerlik, sınırlama hali olmak üzere on üç; bu sayı Räsänen (1957) tarafından on dörde kadar çıkarılmaktadır.

Çalışmanın durum işaretleyicinin biçim-söz dizimsel istem üzerindeki görüşleri ve anlamsal isteme etkileri konusuna değinmesi açısından burada durum ile ilgili terim karmaşası ve Türkçede durum işaretleyicilerinin ne olduğu tartışmasına girilmeyecektir. Ancak araştırmacıların farklı terimlerle ve sayılarda durum tanımlamalarına rağmen temel olarak şu beş durum üzerinde hemfikir oldukları görülür: yalın, belirtme, bulunma, yönelme, ayrılma durumu. Çalışmanın kalan bölümünde bu beş durumun biçim-söz dizimsel isteme etkilerine değinilecektir.

2. Türkçede Durum İşaretleyicilerinin Söz Dizimsel ve Anlamsal İsteme Etkileri

Türkçede durum işaretleyiciler, adların sözcüksel konumunu belirleyen ölçütlerden biridir. Başka bir deyişle sözcüğün konumu o sözcüğün yüklenebileceği durum işaretleyicisi konusunda belirleyici ve sınırlayıcıdır. Sözcüğün konumu da yüklem tarafından belirlenir.

Hâl, isim çekim ekleri, durum eki, durum biçim birimi gibi adlarla da anılan durum Türkçede biçim bilgisel bir birim olarak değerlendirilse de temel olarak adların cümle içindeki pozisyonları ve ilişkileriyle ilgili bir kategori olduğundan söz dizimiyle doğrudan ilgilidir (Aydın Özkan, 2018). Bu yüzden durum işaretleyicileri istem teorisinde morpho-syntactic yani biçim-söz dizimsel bir kategori olarak ele alınır.

Biçim-söz dizimi, biçim bilgisi ve sözdiziminin birleşimidir. Birbirleriyle çok yakın ilişkileri olduğu için sıklıkla birleştirilirler. Crystal'e göre biçim-söz dizimi dil bilgisel kategorilere veya sözcüklerin özelliklerini tanımlarken olduğu gibi biçim bilgisi ve söz diziminin tanım kriterlerinin her ikisinin de geçerli olduğu özelliklere atıfta bulunmak için kullanılan dil bilimindeki bir terimdir (Crystal, 2008).

Biçim-sözdiziminin yansımalarından biri ve en dikkat çeken bağımsal ilişkilerin ortaya konmasında kullanılan durum işaretleyicileridir. Cümlede her sözcük öbeğinin yüklem ile olan bir ilişkisi vardır. Fiil, cümle içerisinde zorunlu ya da seçimlik tamlayıcılarının sadece sayısı değil, biçimi konusunda da sınırlayıcı ve belirleyicidir. Türkçe dil bilgisi çalışmalarında fiil-tamlayıcı ilişkisi, yüklem-nesne uyumu vb. ifadeler bu durumun yansımalarının küçük bir bölümüdür. Ancak bu çalışmalarda sıklıkla gözden kaçan konulardan biri yüklem tamlayıcılarıyla olan bu ilişkilerinde belirttiği kuralların hepsinin anlamsal istemi etkilediğidir. Doğan (2011), istemin temelde anlam çerçevesinde geliştiğini, çalışmada "bir anlam bir istem" ilkesiyle ortaya koyar.

2(a) Araç İstanbul'u geçti.

2(b) Bir gün her şey geçer.

2(c) Olay İstanbul'un bir kenar mahallesinde geçer.

2(d) Bana, "yârdan geç", diyorlar.

Örneğin *geç-* fiili yukarıda verilen 2(a)'da "geride bırakmak, aşmak" anlam girişinde özne ve +I durum işaretleyicili bir tamlayıcı olmak üzere iki istemli; 2(b)'de "tükenmek, bitmek, sona ermek" anlamında sadece özne olmak üzere bir istemli; 3(c)'de "olmak, vuku bulmak, cereyan etmek" anlam girişinde özne ve +DA durum işaretleyicili bir tamlayıcı olmak üzere iki istemli; 3(d)'de "bırakmak, vazgeçmek" anlamıyla cümlede ortaya çıkmak için ise özne ve +DAn durum işaretleyicisi taşıyan bir tamlayıcı daha ister, yani iki istemlidir. Fiilin anlamsal istemi söz dizimi üzerinde etkilidir; söz dizimi ise biçimi etkilemektedir.

İstem bilgisinde yalnızca fiillerin değil, edat ve sıfat gibi diğer sözcük türlerinin de istem potansiyeli olduğu bilinmektedir. Sözcük öbeği düzeyinde öbek yapının yöneticisi olan ve zorunlu tamlayıcılara sahip olan edatlar da bağımsallık ilişkilerini durum biçim birimleri ile ortaya koyar.

3(a) *Her şeye rağmen* başarılı olacağına inancımız tamdır.

3(b) Bu *ev için* bu para çok fazla.

3(c) *Senden başka* herkes bu filmi beğendiğini söyledi.

Edatların bağımsal ilişkilerini işaretlemeye durum işaretleyicileri biçimsel olarak işlevseldir. Ancak biçimsel bir kategori olmanın dışından tıpkı fiillerde olduğu gibi söz dizimine ve anlama da etkileri bulunmaktadır. Aşağıda Türkçede fiil ve edatların istem potansiyelinin biçim-söz dizimsel olarak görünümüne ve bunun neticesinde anlamsal istem yansımalarına ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2.1. Sıfır biçim birim ile işaretlenen tamlayıcılar

2.1.1. Fiillerin tamlayıcısı olan adlar

Türkçe dil bilgisi kaynaklarında çoğunlukla yalın durum bazı araştırmacılarca belirsiz/nominatif durum olarak kabul gören sıfır biçimbirim ifadesi ile adın herhangi bir durum işaretleyicisinin olmadığı belirtilir. Sıfır biçim birim olarak cümlede yer almasından kasıt diğer durum biçim birimlerini almaması ile ilgilidir çünkü bu adlar çokluk, iyelik vb. biçim birimlerini yüklenabilirler.

Sıfır biçim birimli tamlayıcılar, cümlede geleneksel olarak 'özne' terimiyle belirtilse de istem bilgisinde anlamsal rolleri ile ifade edilir. Cümlede fiil tarafından atanmış sıfır biçim birimle işaretlenen zorunlu tamlayıcılar özne konumunda: eden, etkilenen, konu, deneyimci, alıcı, uyarıcı, söyleyen, güç, içerik, konu anlamsal rollerini yüklenabilirler.

4(a) *Genç adam*_(eden), annesini üç kat yukarı taşıdı.

4(b) *Domatesler*_(etkilenen) bu yıl erken kızardı.

4(c) Eskiden *Sakarya*_(konu) bu köprünün altından akarmış.

4(d) *Bizim şairlerimiz*_(deneyimci) sanatın sanat için olduğuna inanırlar.

4(e) Bu dersten sonra *öğrenciler*_(alıcı) bağımsal dil bilgisinin ne olduğunu öğrenecek.

4(f) *Sözlerin*_(uyarıcı) beni derinden etkiliyor.

4(g) *Kadın*_(söyleyen) bütün gece aynı şeyi söyledi.

4(h) Fırtına_(güç) bütün kasabayı vurdu.

Özne konumunda bulunan ve yukarıda belirtilen rolleri yüklenen adlar, yapısal olarak bir ad öbeği (AÖ) görünümündedir. Biçim bilgisel olarak ad öbeklerinin tüm görünümünde, sıfır biçim birimle işaretlenmek kaydıyla, gerçekleştirilebilirler. 4(g) ve 4(h)'de özne söyleyen ve güç rollerini yüklenen özneler tek bir sözcükten oluşmuş AÖ yapısında; 4(d) iyelik biçim birimi yüklenmiş ve belirleyicisi(bizim) ile cümlede açıkça yer bulmuş ve 4(f)'de ise belirleyicisi belirtilmeksizin iyelik biçim birimi yüklenmiş tek bir sözcük ile AÖ yapısında; 4(a)'da ise bir niteleyici+ ad'dan meydana gelmiş AÖ yapısında görünmektedir. 4(b) ve 4(e)'de ise yine tek bir sözcükten kurulmuş AÖ +IAR biçim birimi ile görünmektedir.

Fiilin zorunlu tamlayıcıları olup özne konumunda olmayan bazı adlar da yine sıfır biçim birim ile işaretlenebilirler. Bu tamlayıcılar ise konu rolü yüklenebilir.

5(a) Pazardan *üç kilo patlıcan*_(konu) almış.

5(b) Kadın bu yaşında *beş çocuk*_(konu) doğurmuş.

3.1.2. Edatların tamlayıcısı olan adlar

Sıfır biçim birim ile işaretlenen bir diğer tamlayıcılar da edat öbeği içerisinde yer alan tamlayıcılardır. Edatlar, tamlayıcıları ile oluşturduğu öbek yapılarında fiil, ad ve sıfatların yönetimi altındadırlar, anlamsal açıdan yöneticilerine karşı sorumlulukları vardır. Ancak kendi öbek yapısı içerisinde de lider konumundadır. Bu konumuna ilişkin olarak da edatlar, tıpkı fiiller gibi, tamlayıcıları ile belirli biçimsel, söz dizimsel, anlamsal ve mantıksal istem çerçeveleri oluştururlar. Böylece tamlayıcılarına belli anlamsal roller yüklerler; bunun için de durum biçim birimlerinden faydalanırlar.

Edatların, sıfır biçim birim ile işaretledikleri tamlayıcılarına yükledikleri anlamsal roller şunlardır: benzetme, amaç, sebep, faydalanan, süre, araç, birliktelik, durum, miktar.

6(a) *Dağ_(ölçü) kadar* derdim var benim.

6(b) *Eğitim masrafları_(sebep) için* ek işte çalışıyormuş.

6(c) *Para için_(faydalanan)* her şeyi yapacak biri olmuş.

6(d) *Üç gün_(süre) kadar* bekledikten sonra cevap alabildik.

6(e) Bu hastalıktan sonra *gül_(benzetme)* gibi yüzü adeta solmuş.

6(f) *Çabuk bir süvari_(araç)* ile bana haber gönderiniz.

6(g) Bu tatile *arkadaşlarım_(birliktelik)* ile çıkmayı planlamıştım.

6(h) Ben *bu hal_(durum)* ile üç gün yaşamam. (Nâmık Kemal)

6(i) Bize *insan_(durum)* gibi davranmadı.

6(j) Yaşanan sel faciasında *üç yüz_(miktar)* kadar insan hayatını kaybetti.

6(k) Müzakere bitince üç dört gün sonra gene *evde buluşmak_(amaç)* üzere ayrıldılar.

3.2. + A durum işaretleyicisi taşıyan tamlayıcıların istem yapısı

3.2.1. Fiillerin tamlayıcısı olan adlarda

Türkçede durum işaretleyicilerinden biri olan +A, cümlelerin yöneticisi olan fiiller tarafından adlara yüklenir. Bu yüzden adların fiillerle olan bağımsallığını işaretleyen durum biçim birimlerinden olan +A, farklı anlamsal rolleri yüklemek üzere fiiller tarafından atanır. Bir fiilin anlamsal istemi öncelikli olarak söz dizimine etki eder. Çünkü fiilin cümlede ortaya koymak istediği anlam, fiilin tamlayıcılarının sayısı, biçimi, anlamsal sınırlıkları ve yükleneceği durum işaretleyicileri konusunda sınırlayıcı ve belirleyicidir.

7(a). Bu yaz tatil için *Sinop'a_(hedef)* gideceğiz.

*7(b) *Bu yaz tatil için Sinop gideceğiz.*

7(c) Her şeyi ardında bırakıp *buralardan_(kaynak)* gitti.

*7(d) *Her şeyi ardında bırakıp buralara gitti.*

7(a)'da *git-* fiilinin “bir yere doğru yönelmek, konuşana göre yakın bir yerden daha uzak bir yere doğru hareket etmek, bir mesafe katedip yakın bir yerden daha uzak bir yere varmak” anlamlarıyla +A biçim birimli bir tamlayıcıyı zorunlu koştugu görülür. *git-* fiili bu anlam gerçekleşmesini sağlayabilmek için varılmak istenen bir hedef noktasını belirtmek konusunda ısrarcıdır. Bu nedenle Türkçede hedefin belirtilmesini sağlayan +A biçim birimini adlara yükler. 7(b)'de gösterildiği şekilde bu tamlayıcının +A durum işaretleyicisini yüklenmemesi cümleyi anlamsal açıdan boşluğa düşürür. “Bir yerden veya bir işten ayrılmak” anlamını verdiği 7(c)'de *git-*

fiilin zorunlu olarak -DAn durum işaretleyicili bir tamlayıcıyı istediği görülür. Çünkü fiil bu anlam gerçekleşmesinde artık hareketin gerçekleştiği yönü ifade eden bir tamlayıcıya ihtiyaç duymaz; hareketin çıkış noktasını belirtme ihtiyacıdadır. Bu yüzden tamlayıcının kaynak rolünü yüklenmesini zorunlu koşarken tamlayıcısına +DAn durum biçim birimi atar. 7(d)'de görüldüğü gibi tamlayıcının yönelme durumunda bulunması bu anlamsal gerçekleşmeyi sağlamaz. Bu da gösterir ki durum işaretleyicileri, cümlede sadece biçimsel değil söz dizimsel ve anlamsal olarak da işlevseldir.

Cümlede fiil tarafından yönelme durum biçim birimi ile işaretlenen adlar anlamsal olarak şu rolleri yüklenebilir: hedef, alıcı, uyarıcı, faydalanan, miktar, içerik, amaç.

- 8(a) Aceleyle *kapıya*_(hedef) koştu.
8(b) Bu işin böyle düzelmeyeceğini *size*_(alıcı) söylemiştim.
8(c) Bütün olanları *karısına*_(alıcı) anlatacaktı.
8(d) Her zaman *abisine*_(uyarıcı) özendi.
8(e) *Adama*_(uyarıcı) herkes çok güldü.
8(f) Kuş kadar maaşla *beş kişilik aileye*_(faydalanan) bakıyor.
8(g) En güzel masayı *bize*_(faydalanan) ayırmışlar.
8(h) Arabanın fiyatı *üç yüz bine*_(miktar) çıktı.
8(i) Evi *üç kuruşa*_(miktar) sattılar.
8(j) Bu çocuk *babasına*_(içerik) çekmiş.
8(k) Seni *görmeye*_(amaç) geliyorum.

3.2.1. Edatların tamlayıcısı olan adlarda

Edatlar Türkçede, görece daha sık olarak, tamlayıcılarını +A durum biçim birimi ile yönetmektedir. Edatların, +A durum biçim birimi ile tamlayıcılarına hedef, ölçüt, zaman, deneyimci, konu, güzergâh, konu rollerini yükleyebildiği görülür.

- 9(a) *Eve*_(hedef) kadar birlikte yürüdük, hiç konuşmadık.
9(b) Bir iki adım atıp *yanıma*_(hedef) dek geliyor.
9(c) "*Kendime*_(ölçüt) göre bir de aday buldum." (Adalet Ağaoğlu)
9(d) *Akşama*_(zaman) kadar çalışıp misafirlere bu sofrayı kurdu.
9(e) Uçsuz maviliklerde *rüzgâra*_(güzergâh) karşı yol alıyorduk.
9(f) "*Edebiyata*_(konu) karşı ilk alaka sizde nasıl ve ne zaman başladı?" - Sait Faik Abasıyanık
9(g) Her uğradığımız şehirde *İstanbul'a*_(konu) dâir türlü türlü şeyler işittik.
9(h) *Her cürmüne*_(ölçüt) rağmen seni ben affedebilirdim (Cenap Şahâbeddin).

3.3. +DA durum işaretleyicisi taşıyan tamlayıcıların istem yapısı

3.3.1. Füllerin tamlayıcısı olan adlarda

+DA durum işaretleyicisini taşıyan öbekler Türkçede geleneksel dil bilgisinde dolaylı tümleç ya da yer tamlayıcısı olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu AÖ'leri çoğunlukla 'dolaylı' değil fiilin zorunlu tamlayıcılarına 'doğrudan' atadığı öbeklerdir. Yer tamlayıcısı olarak da sınırlandırılmaları da doğru değildir çünkü sadece "yer" bildiren adlara yüklenmezler ve/veya yalnızca yer bildirmezler.

Anlamsal açıdan daha geniş bir yelpazeye göndermede bulunurlar. Fiilin +DA durum biçim birimi taşıyan zorunlu tamlayıcıları şu anlamsal rolleri yüklenirler: yer, zaman, sebep.

- 10(a) *Ankara'da*_(yer) yaşıyorum.
- 10(b) *Sahilde*_(yer) buluşalım.
- 10(c) İzmir'e *beş saatte*_(zaman) vardık.
- 10(d) *Üç günde*_(zaman) bu kadar işi nasıl halledeceğiz?
- 10(e) *Pislik içinde*_(sebep) yaşamaktan bıkmışlar.
- 10(f) Yaşanan felakette tüm şehir *sular altında*_(sebep) kaldı.

3.3.1. Edatların tamlayıcısı olan adlarda

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde edatlar tamlayıcılarına +DA durum işaretleyicisi atamazlar.

3.4. +DAn durum işaretleyicisi taşıyan tamlayıcıların istem yapısı

+DAn durum biçim birimi fiillerin ve edatların zorunlu tamlayıcılarına yükledikleri biçimsel istemlerden biridir. Hem edatlar hem fiiller +DAn biçim birimini yükleyerek tamlayıcılarına farklı anlamsal roller atayabilirler.

3.4.1. Fiillerin tamlayıcısı olan adlarda

Fiilin +DAn durum biçim birimi taşıyan zorunlu tamlayıcıları anlamsal açıdan geniş rol listesine sahiptir. Bu durum işaretleyicisini taşıyan adlar şu anlamsal rolleri yüklenirler: kaynak, sebep, miktar, güzergâh, uyarıcı, içerik, faydalanan ve materyal.

- 11(a) Çikolatalar *Belçika'dan*_(kaynak) geldi.
- 11(b) Güneş *doğudan*_(kaynak) yükselir.
- 11(c) *Mutluluktan*_(sebep) ağlıyorum.
- 11(d) Hava 40 derecedeydi, *sıcaktan*_(sebep) eridik.
- 11(e) Bu hafta domatesin kilosunu *beş liradan*_(miktar) sattık.
- 11(f) Okula *sahilden*_(güzergâh) geldik.
- 11(g) Komisyon *Erdal'dan*_(uyarıcı) şüpheleniyormuş.
- 11(h) *Hepinizden*_(uyarıcı) nefret ediyorum.
- 11(i) Çocuk bu yaşta *anne sevgisinden*_(içerik) mahrum kaldı.
- 11(j) Kadın *yirmi yıllık kocasından*_(faydalanan) tek celsede boşanmış.
- 11(k) *İki bardak pirinçten*_(materyal) dört kişilik yemek çıkar.

3.4.2. Edatların tamlayıcısı olan adlarda

Edatların tamlayıcısı olan adlar +DAn durum biçim birimini aldıkları yapılarda şu anlamsal rolleri yüklenebilirler: kapsam, güzergâh, sebep, süre, hedef, kaynak.

- 12(a) “Burada *benden*_(kapsam) başka Osmanlı yok mu?” (Nâmık Kemal)
- 12(b) *Evin arkasından*_(güzergâh) doğru buraya gelmeyi başarmış.

12(c) Bununla beraber Gide’i Bursa için *yazdıklarından*_(sebep) dolayı yine seviyorum. (Ahmet H. Tanpınar)

12(d) Babamın *ölümünden*_(süre) *itibaren* size daima hak verdim." (Attila İlhan)

12(e) Binlerce *yıldan*_(süre) beri bu topraklarda at koşturduk.

12(f) "Arka vermiş dağı çeker / Ferhat *Şirin'den*_(sebep) ötürü" (Pir Sultan Abdal)

12(g) "Dur zuhûr etsin hele her kûşeden bir dilrübâ/ Kimi gitsin bağa doğru kimi *sahrâdan*_(hedef) yana (Nedim).

12(h) Şimdi hep korkular *benden*_(kaynak) yana (Orhan V. Kanık).

3.5. +I durum işaretleyicisi taşıyan tamlayıcıların istem yapısı

3.5.1. Fiillerin tamlayıcısı olan adlarda

Fiillerin bazı tamlayıcılarını +I durum işaretleyicisi ile istemeleri Türkçe dil bilgisi çalışmalarında sıkça işlenmiş konulardan biridir. +I durum işaretleyicisi taşıyan adların cümlede 'nesne' olarak kullanılması ancak taşımayan ya da başka durum işaretleyicileri ile söz diziminde kendine yer bulan adların nesne sayılıp sayılamayacağı; fiilin 'geçişli' veya 'geçişsiz'lik durumlarına dair tartışmalar araştırmacıların farklı görüşler öne sürdüğü konulardan biridir (Bkz: Boz, 2004; Erten, 2004; Kahraman, 2011; Karahan, 1997; Sev, 2004).

+I durum işaretleyicisini taşıyan adlar dil bilgisi çalışmalarında 'belirtili nesne', taşımayan sıfır biçim birimli adlar ise 'belirtisiz nesne' olarak adlandırılma eğilimindedir. Ancak araştırmalar göstermektedir ki +I durum biçim birimi taşımayan adlar da söz diziminde fiilin 'nesne'si konumunda olabilir ya da +I durum biçim birimi taşıdığı halde fiilin nesnesi olmayabilir. Türkçede +A, +DAn durum biçim birimi taşıyan adlar da eylemden etkilenen "nesne" olabilir (Boz, 2007).

Fiillerin tamlayıcısı olan adların +I durum işaretleyicisi aldıkları yapılarda şu anlamsal rolleri yükledikleri görülmektedir: konu, içerik, uyarıcı, güzergâh, mevzu, söz; faydalanan, etkilenen.

13(a) *Öküzü*_(konu) sel aldı, *harmanı*_(konu) yel aldı.

13(b) "Yani kısacası *bu mükemmel dilimizi*_(içerik) kimse bilmez, okumaz." (Burhan Felek)

13(c) Tatlılardan en çok *sütlacı*_(uyarıcı) seviyorum.

13(d) "*Uzun, dik merdivenli bir yokuşu*_(güzergâh) çıktık." (Refik Halit Karay)

13(e) "Gece sabaha kadar *düşündüğü şeyleri*_(mevzu) babasına da anlatmak isterdi." (Peyami Safa)

13(f) "*Köşkünü görmek ve kendisini tanımak için geldiğimi*_(söz) söyledim." (Ahmet Hâşim)

13(g) "*Çiçekleri*_(faydalanan) sulamaya çıkmıştı." (Reşat N. Güntekin)

13(h) Fabrika inşaatı *kasabadaki arsaları*_(etkilenen) değerlendirdi.

3.5.2. Edatların tamlayıcısı olan adlarda

Türkiye Türkçesi yazı dilinde edatlar +I durum biçim birimli tamlayıcılar yönetmezler. Boz tarafından, iki edatın (aşkın, geçe) tamlayıcılarını +I biçim birimi ile yönetildiği (Boz, 2018) belirtilmişse de bu sözcüklerin edat işlev veya yapısında olup olmadıkları tartışmalıdır. Bu tartışmalı sözcükler üzerinden Türkçede edatların +I durum biçim birimli tamlayıcılara sahip olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

4. Sonuç

Söz diziminde cümlede bağımsallık ilişkilerinin ortaya konmasında etkin olan biçim bilgisel istem, sözcüğün yapısı, türü ve sözcüklere yönetici ögeler tarafından yüklenen durum biçim birimleri

kapsamaktadır. Söz diziminde dil bilgisel ve anlamsal gerçekleşmenin doğru bir şekilde oluşabilmesi için bu bağımsallık ilişkisi içerisinde yönetici sözcükler, tamlayıcılarına karşı seçici ve sınırlayıcıdır. Söz dizimsel, anlamsal ve biçim bilgisel istemin gerçekleşmesinde farklı ölçütler vardır. Durum biçim birimleri de bu seçme ve sınırlamalardan sadece birisidir. Ancak çalışmanın kapsamı gereği burada sadece durum biçim birimlerin biçim-söz dizimsel ve anlamsal istemin işaretlenmesindeki etkilerine değinilmiştir.

Cümlede yönetici konumunda olan fiiller ve öbek yapı içerisinde yönetici olabilen edatlar tamlayıcılarını bazı durum biçim birimler ile yönetir. Bazı fiillerin ve edatların birden fazla durum işaretleyicisini atayabildikleri görülür. Bunların temelinde yönetici ögenin anlamsal durumu söz konusudur. Söz diziminin dil bilgisel olarak doğru gerçekleşmesi cümlenin anlamsal olarak da doğru gerçekleşmesini sağlar ve durum işaretleyicileri burada önem rol oynarlar.

Biçim bilgisel istemin anlamsal isteme etkileri ve anlam belirlemede belirleyici olduğu durum işaretleyicisi atayan fiiller ve edatlar üzerinde örneklendirilmiştir. Ölçünlü Türkiye Türkçesi temel alındığında fiillerin tamlayıcılarına, sıfır biçim birim, +I +A, +DA, +DAn durumlarını atarken; edatların tamlayıcılarına +I ve +DA durum biçim birimlerini atamadıkları görülmüştür.

Kaynakça

- Aksan, D. (2000). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (2. baskı). Türk Dil Kurumu.
- Aydın Özkan, I. (2018). *Evensel Dil bilgisi ve Türkçede İstem*. Gece Akademi.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri* (10. baskı). Türk Dil Kurumu.
- Boz, E. (2004). Türkiye Türkçesinde +DAn ekli nesne ögesi üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* içinde (501-511). Türk Dil Kurumu.
- Boz, E. (2007). Adın yükleme durumu ve tümcenin nesne ögesi üzerine. *Turkish Studies*, 2 (2), 102-108.
- Boz, E. (2018). Sözlükler için yeni bir dilbilgisel bilgi önerisi: ilgeçlerin atadıkları biçimbirimler. *TEKE Dergisi*, 7(2), 749-758.
- Buran, A. (2011). Türkçede İsim Çekim Ekleri (Birleştirilmiş 1. baskı). *Türk Gramerinin Sorunları I-II* içinde (375-389). Türk Dil Kurumu.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (6th ed.). Blackwell.
- Debusmann, R. (2000). An Introduction to Dependency Grammar. <https://www.ps.uni-saarland.de/~rade/papers/dg.pdf> adresinden 11 Ekim 2020'de alınmıştır.
- Demir, N. & Yılmaz, E. (2012). *Türk Dili El Kitabı* (6. baskı). Grafiker.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (A. Benzer, Çev.), Kabalcı Yayınları. (Orijinal çalışma 1921'de yayımlanmıştır).
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi fiillerinde isteme göre anlam değişimleri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Ergin, M. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Basım.
- Erten, M. (2004). Türkiye Türkçesinde Geçişli Olduğu Hâlde Geçişli Gibi Kullanılmaya Başlayan Fiiller. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I* içinde (1111-1124), Türk Dil Kurumu.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Türk Dil Kurumu.

- Kahraman, T. (2011). Çağdaş Türkiye Türkçesinde ad çekim eklerinin kullanım özellikleri ve işlevleri (Birleştirilmiş 1. Baskı). *Türk Gramerinin Sorunları I-II* içinde (390-409). Türk Dil Kurumu.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Akçağ.
- Karacan, N. (2021). *Eski Türkçede edatların istemi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Karahan, L. (1997). Fiil-tamlayıcı ilişkisi üzerine. *Türk Dili*, 549, 209-213.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri- Şekil Bilgisi* (4. baskı). Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2019). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* (6. baskı). Türk Dil Kurumu.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Societas Orientalis Fennica.
- Seeker, W. & Kuhn, J. (2013). Morphological and syntactic case in statistical dependency parsing. *Computational Linguistics*, 39 (1), 23-55.
- Sev, G. (2004). Çıkma durumu ekinin nesne görevinde kullanımı. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* içinde (2655-2666). Türk Dil Kurumu.
- Tesnière, L. (1959). *Eléments de la syntax structurale*. Klincksieck.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (2. baskı). Multilingual.